

О. О. Драч

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Присвячено становленню вищої жіночої освіти в Одесі протягом другої половини XIX – початку XX ст. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні регіональних відмінностей цього процесу в Одесі в контексті системного вивчення загальних тенденцій функціонування вищої жіночої школи в Російській імперії.

Ключові слова: вища жіноча освіта, вищі жіночі курси, Міністерство народної освіти, попечитель навчального округу.

Посвящено становлению высшего женского образования в Одессе во второй половине XIX – начале XX в. Основное внимание концентрируется на выяснении региональных отличий этого процесса в Одессе в контексте системного изучения общих тенденций функционирования высшей женской школы в Российской империи.

Ключевые слова: высшая женская школа, высшие женские курсы, Министерство народного образования, попечитель учебного округа.

The article is devoted to the formation of women's higher education in Odessa during the 2nd half of the 19th century – beginning of the 20th century. The main attention is focused on the identification of the regional differences of this process in Odessa in the context of systematic study of general trends of female high school functioning in the Russian Empire.

Key words: women's higher education, female higher education courses, the Ministry of public education, school district trustee.

Підвищення освітнього рівня населення України, розвиток університетської освіти висуваються сьогодні до ряду державних пріоритетів. Історичні надбання та суспільна практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної

реалізації молоді. Розуміння сучасної парадигми вищої освіти в державі неможливе без урахування історичного досвіду, що відображав би світові надбання, та знань, які відбивали б національну специфіку, менталітет народу. Натомість саме піддані Російської імперії, серед яких було чимало представниць з України, зокрема й Одеси, належали до авангарду передового жіноцтва Європи, яке з середини XIX ст. заявило про своє прагнення до вищої освіти.

Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американського дослідника Р. Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [20]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських «емансипе» німецька дослідниця Б. Пістров-Енкер [11]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка цікавих праць, присвячених проблемі [1; 21; 12].

У незалежній Україні з'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва в історичній ретроспективі. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади [2; 3; 6]. Певний етап дослідження діяльності Одеських вищих жіночих курсів підсумувала дисертаційна праця О. В. Мельника [7]. Утім, незважаючи на наявність літератури з проблеми, значна частина праць має описово-фрагментарний характер і містить значну частину помилок та фактологічних огріхів. Зокрема, А. Добролюбський констатував відкриття «перших ВЖК в Одесі в 1879 р.», що не відповідає дійсності [5, с. 20]. І. Мельничук вважає, що «жіночі курси в Новоросійському університеті взагалі відкрити не дозволили» [8, с. 83]. Відзначають «державну систему громадських та приватних вищих жіночих навчальних закладів» у Російській імперії і констатують понад 200-річну історію вищої жіночої педагогічної освіти в Одесі, яку розпочинають із 1805 р. [5, с. 35].

Метою даної статті є ґрунтовне вивчення обставин становлення вищої жіночої освіти в Одесі протягом другої половини XIX – початку XX ст. у контексті з'ясування регіональних від-

мінностей від загальних тенденцій, притаманних вищій жіночій школі Російської імперії.

14 грудня 1867 р. у Цюрихському університеті успішно захистила дисертаційне дослідження на здобуття ступеня доктора медичних наук піддана Російській імперії Н. П. Суслова. Поширення цієї інформації в пресі викликало стрімке зростання чисельності представниць «слабкої статі», які бажали навчатися в цьому закладі. Захоплення успіхом Н. П. Суслової і прагнення її наслідувати значної кількості дівчат стурбували представників вищої влади в країні. У 1872 р. за Височайшим повелінням створено спеціальну комісію, якій доручили розробити пропозиції щодо припинення масового від'їзду жінок, підданих Російської імперії, на навчання до Цюрихського університету та Політехнічного інституту, а також щодо усунення «прикрих явищ у їх середовищі».

Найбільшу стурбованість комісії викликала як масовість жіночого руху (улітку 1873 р. у Цюриху зафіксовано 103 піддані імперії), так і його поширеність серед усіх соціальних станів та регіонів держави. На підставі отриманих даних з'ясовано, що серед студенток у Швейцарії переважали представниці українських губерній – 41,7 %, зокрема з Новоросії – 29 % [13, арк. 3]. У доповіді імператору констатували, що держава навряд чи може вважати власну місію в аспекті вищої та професійної освіти «слабкої статі» виконаною. Комісія пропонувала створення в державі вищого жіночого закладу із чітко визначеним та завершеним курсом історико-філологічного напрямку на зразок діючого в Берліні. Отже, керівники головних відомств досить правильно зрозуміли суть проблеми – прагнення молодих жінок здобути освіту університетського типу в Європі через відсутність можливостей цього у власній країні.

Урочисте відкриття перших Вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) професора В. І. Гер'є відбулося 1 листопада 1872 р. у Москві. Реалізація наступних кроків у сфері вищої жіночої освіти, а саме розширення мережі ВЖК (у 1876 р. додалися Казанські, а в 1878 р. планували аналогічні ВЖК у Києві та Санкт-Петербурзі), відбувалася на фоні загострення соціальних проти-

річ у країні у зв'язку з активізацією дій революційних народників. На особливій нараді за головування П. О. Валуєва в червні 1878 р. обговорено пропозиції уряду щодо зміцнення порядку в державі. Звернули увагу й на поширення революційних ідей серед учнів. Щоб уникнути цього, пропонували скоротити контингент слухачів вищих навчальних закладів. Після страти 4 серпня 1878 р. революціонерами шефа жандармів Мезенцева напруга в урядових колах наростала. Безпосередньо відчували це Київські ВЖК, відкриття яких ледве не зірвалося через нехвальну оцінку освітньої ініціативи Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором М. І. Чертковим.

Відкриття ВЖК у Києві відбулося 4 жовтня 1878 р. Прикметно, що серед перших, хто здійснив матеріальну підтримку новоствореному закладу, були мешканці Одеси. Зокрема, від групи учнів середніх навчальних закладів м. Одеса в жовтні 1878 р. надійшло 30 крб. У цьому ряду і студент Новоросійського університету, який надіслав 92 крб сріблом, і вчителі Одеської жіночої гімназії Піллер, що зібрали між собою 20 крб [4, арк. 1–4]. Отже, громадськість Південної Пальміри, одного з міст, яке найбільш динамічно розвивалося в Російській імперії і багато представниць молоді якого виїздили з кінця 60-х рр. XIX ст. на навчання в закордонні університети, найпершою запропонувала допомогу слухачкам Київських ВЖК у формі грошових пожертв для полегшення умов навчання.

В умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії в кінці 70-х рр. XIX ст. уряд санкціонував розширення повноважень генерал-губернаторів, яким підпорядковувалися всі цивільні установи, у тому числі й навчальні заклади, та посилення влади поліції для боротьби з революціонерами. Громадські ініціативи у сфері вищої жіночої освіти, запропоновані до реалізації в 1879 р., було відхилено через негативний відгук із боку органів правопорядку. Не затвердили Товариство заохочення вищої жіночої освіти в Москві. Не вдалися також спроби киянок створити аналогічну благодійну організацію. Міністр внутрішніх справ, узгоджуючи позицію з головним начальником III відділення в.й.і.в. канцелярії щодо цих проєктів, чітко окреслив небезпеку таких заходів [18, арк. 33–35, 48]. Ар-

гументація органів політичного нагляду базувалася на «небажаності збільшення чисельності дівчат на курсах».

Зростання впливу силових структур на санкціонування інноваційних проєктів у цій сфері демонструють результати клопотань про організацію ВЖК в Одесі. На початку 1879 р. професор О. С. Трачевський, заручившись попередньо підтримкою попечителя Одеського навчального округу С. П. Голубцова, звернувся з проханням про організацію такого закладу в Одесі. Прихильність попечителя виявилася в дозволі підготовчих курсів для майбутніх слухачок із російської мови і літератури, латини та математики за програмою жіночих гімназій [18, арк. 2]. Міністр народної освіти погодився на відкриття Одеських ВЖК на загальних засадах і чекав відгуку з Міністерства внутрішніх справ. Поцікавилися й позицією начальника IV відділення в. й. і. в. канцелярії, який вважав, що успішність курсів в Одесі залежала від вдалого вибору керівництва та правильного і суворого нагляду за слухацьким контингентом. На думку принца Ольденбурзького, потрібне було пильне спостереження за курсистками на приватних квартирах, проте більш доцільно було обмежити їх проживання з родичами чи благонадійними особами [19, арк. 7].

Навесні 1879 р. Міністерство внутрішніх справ інформувало III відділення в.й.і.в. канцелярії з приводу клопотання професора Трачевського і просило відгук на проєкт. Попечитель намагався пришвидшити отримання дозволу, повідомивши до освітнього відомства рішення міської думи Одеси про виділення ВЖК 10 000 крб за умови їх відкриття. Утім, санкціонування організації курсів у Одесі затягувалося, про що 30 серпня 1879 р. телеграфно повідомив директор департаменту Міністерства народної освіти Бадке [18, арк. 24-25]. Лист-нагадування освітнього відомства, датоване жовтнем 1880 р., до Міністерства внутрішніх справ про бажаність відгуку щодо проєкту Одеських курсів є важливим документом, який дає змогу остаточно з'ясувати завершення справи [14, арк. 74]. Можна констатувати, що проєкт ВЖК у Одесі, третьому за чисельністю населення місті

Російської імперії, був нереалізований через зволікання керівництва таємної поліції з відповіддю.

Наведені дані спростовують тезу сучасних дослідників про те, що Міністерство народної освіти забороняло відкривати ВЖК в інших містах, а саме Варшаві та Харкові, чи відхиляло клопотання щодо організації ВЖК в Одесі (1879 р.), Варшаві та Харкові (1881 р.). Будь-які підстави для звинувачень канцелярії міністра народної освіти Д. А. Толстого в затягуванні справи або створенні штучних перешкод, як свідчать про це виявлені документи, відсутні.

В умовах загострення загальної політичної ситуації в державі можливість реалізації проектів організації ВЖК в університетських містах у кожному окремому випадку визначало не взаєморозуміння між міністерствами народної освіти та внутрішніх справ, а швидше бачення суті справи кожним із них. Фактично, головні радники царя в 1879 р. в. о. міністра внутрішніх справ Л. С. Маков та шеф жандармів М. С. Селіверстов, відкрито не заперечуючи проти ініціатив з організації ВЖК в Одесі та Харкові, підтриманих Міністерством народної освіти в особі його впливового керівника Д. А. Толстого, обрали тактику вичікування та зволікання з обов'язковим відомчим відгуком. Підсумком стала бажана для органів політичного контролю нереалізованість проектів вищих жіночих закладів у містах, де поширювалася антиурядова пропаганда.

На діяльність вищої жіночої освіти вплинули також трагічні події березня 1881 р. – убивство народовольцями царя-реформатора. Відбулася ротація і в Міністерстві народної освіти, яке навесні 1882 р. очолив І. Д. Делянов. Ставлення до вищої жіночої освіти ідеологів урядового курсу відтепер було категорично негативне. Солідарність із такою позицією виявляли також чиновники освітнього відомства. На початку літа 1882 р. новий попечитель Одеського навчального округу Лавровський дав коротку і досить «змістовну» відповідь на клопотання Товариства природознавців Новоросійського університету щодо організації курсів для жінок з природничих наук: «Узагалі не бачу потреби у ВЖК як окремому закладі, а з природничо-математичних наук ще менше» [18, арк. 69].

Прихід до влади Миколи II вселив певні сподівання громадськості на зміну політики у сфері вищої жіночої школи. Крім того, на кінець XIX ст. завдяки активності соціуму суттєво розширилася мережа жіночих середніх навчальних закладів та зріс учнівський контингент у них, про що свідчать подання попечителів навчальних округів до Міністерства народної освіти. Так, керівник Одеського навчального округу Сольський інформував про щорічну чисельність випускниць гімназій округу близько 600 осіб, немало з яких з метою продовжити освіту від'їздили до Швейцарії та Франції [16, арк. 7].

Восени 1895 р. Товариство природознавців Новоросійського університету започаткувало в Одесі публічні лекції з математики та природознавства, на які, незважаючи на вартість кожного предмета 3 крб за семестр, протягом двох тижнів записалося понад 500 бажаючих. До речі, попечитель Одеського навчального округу Сольський, відчуваючи нестримність прагнень до вищої освіти місцевої молоді, запропонував навіть обміркувати можливість спеціального збору з учениць (1–3 крб на рік) у фонд майбутнього інституту. Проте це викликало замішання в освітньому відомстві, і попечитель телеграмою від 12 жовтня 1895 р. був змушений виправдовуватися перед І. Д. Деляновим про «відсутність будь-якого проекту жіночого університету» [16, арк. 6–8]. У відповідях із міністерства чітко окреслено неможливість відкриття ВЖК і навіть будь-яких сподівань на це у формі якихось зборів, суворо заборонено таку «самодіяльність».

Проте успішність започаткованих у кінці XIX ст. публічних курсів при університетах перевершила всі очікування їх фундаторів. Суттєвий наплив жінок у всіх містах, де вони діяли, спонукав організаторів до перетворення їх із тимчасових у постійно діючі з розширеною навчальною програмою. Наприклад, в Одесі чисельність слухачів постійно зростала: у першому семестрі їх налічувалося 690 осіб, у другому – 723, у третьому – 754. Міська дума зважила на громадський резонанс справи і призначила адміністрації закладу щорічну субсидію 3000 крб, що дало змогу звільнити від оплати незаможних учительок [22, с. 94]. Курси

читали вечорами в актовій залі та аудиторіях Новоросійського університету.

З огляду на зростання кількості жінок, які прагнули поглибити свої знання, професорські корпорації в черговий раз обговорювали створення вищих жіночих навчальних закладів. У 1896 р. група професорів та викладачів Новоросійського університету (43 особи) поновила клопотання про організацію ВЖК в Одесі. Головним мотивом, за визнанням професорів, було те, що «публічні курси являли собою тільки слабкий сурогат вищої жіночої освіти» [17, арк. 8].

Саме Одеса стала наступним після Москви містом, ініціативній групі якого вдалося отримати дозвіл на організацію ВЖК. Варто зауважити, що для успішності чергового клопотання в 1902 р. професори вдалися до «обхідного маневру». Обізнані з панівними серед освітніх бюрократів настроями утилітаризму жіночої освіти, одесити запропонували надати вищому закладу педагогічного характеру. Уже в 1903 р. в Одесі розпочали діяльність Вищі жіночі педагогічні курси. Проте практика швидко виявила, що суто педагогічний характер навчального закладу не задовольняв більшість слухачок. Населення міста було переважно неправославним, а законодавство Російської імперії обмежувало право на вчителювання представників іудейської конфесії. У травні 1906 р. рада курсів звернулася з клопотанням до Міністерства народної освіти про реформування закладу в Одеські ВЖК, що й було реалізовано. В Одесі навчальний заклад діяв у складі таких відділень: історико-філологічного (зі слов'яно-російським, історичним та романо-германським відділами), фізико-математичного (з математичним та природничим відділами) та юридичного.

Досить висока вартість навчання на Одеських ВЖК (150 крб) на рік та бажання поширити освіту серед представниць незаможних прошарків населення спонукали адміністрацію закладу допомагати курсисткам з оплатою навчання. Протягом 1910 р. рада вищого жіночого навчального закладу звільнила бідну учнівську молодь від оплати за навчання на суму 24 794 крб 75 коп. [15, арк. 25 зв]. Крім цього, у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем можна було звернутися до директора закладу по до-

помогу в платежі за освітні послуги. Однак через ускладнення фінансового стану Одеських ВЖК та нерегулярне надходження коштів від слухачок педагогічна рада прийняла постанову про передачу питання підтримки незаможної молоді до компетенції Товариства допомоги слухачкам. Натомість це не розв'язало проблему учнівської молоді.

Правління Товариства допомоги слухачкам Одеських ВЖК у 1911/1912 навчальному році констатувало факт поширення бідності курсисток і недостатність ресурсів громадської організації для її подолання. На допомогу прийшов господарський комітет ВЖК, асигнувавши в розпорядження Товариства понад 12 000 крб. Протягом 1911 р. адміністрація Одеських ВЖК звільнила від оплати слухачок на суму 12 910 крб. Водночас благодійна організація допомоги незаможним слухачкам із власних коштів внесла платежі за навчання на суму 3 970 крб 50 коп. [9, с. 42]. Продовжило підтримку власних курсисток керівництво ВЖК і в 1912 р., виділивши Товариству 10 000 крб для оплати навчання нужденних [10, с. 52]. До того ж на вирішення нагальних питань через директора видали 120 крб.

Наведені дані свідчать, що жіноча учнівська молодь, прагнучи здобути вищу освіту на Одеських ВЖК, не завжди могла самотужки впоратися з розрахунком власного бюджету, зокрема з оплатою за навчання. Припускаємо, що «вартість життя» у третьому за чисельністю населення місті імперії була досить недешевою для слухачької молоді. Саме тому адміністрація навчального закладу опинилася перед дилемою – чи надавати дієву допомогу слухачькому контингенту, яку той потребував, чи змиритися з його повільними втратами через несплату. Як бачимо, керівництво Одеських ВЖК обрало шлях підтримки своїх бідних курсисток.

Значна чисельність нужденних курсисток на ВЖК в Одесі спонукала адміністрацію навчального закладу вжити дієвих заходів для організації в 1910 р. їдальні, на що витратили 743 крб 82 коп., та фінансування безкоштовних обідів для найбільш незаможних [15, арк. 25 зв]. Заклад громадського харчування утримували спільно адміністрація Одеських курсів, Товариство до-

помоги слухачкам та приватні особи. У 1912 р. на забезпечення обідами бідних курсисток громадське об'єднання витратило 4 607 крб 98 коп. [10, с. 52].

На Одеських ВЖК існували й інші форми допомоги незможним слухачкам. Так, Товариство допомоги слухачкам у 1909/1910 навчальному році протягом чотирьох місяців виділяло субсидію на лікування курсистки по 25 крб на місяць. Вчасна медична допомога хворим слухачкам, особливо приїжджим, відірваним від родин та знайомих, становила окремий важливий напрям турбот благодійників.

Отже, з середини XIX ст. у Російській імперії вагомим суспільним завданням у «жіночому питанні» постав розвиток системи вищої освіти. Наполегливі клопотання прогресивної науково-педагогічної громадськості щодо створення в державі вищих навчальних закладів для жіноцтва влада задовольнила у формі ВЖК. Однак у кінці 70-х рр. XIX ст. ініціативу зацікавлених професорів Новоросійського університету про започаткування ВЖК в Одесі не вдалося реалізувати. Зростаючий потяг молоді до ґрунтовних знань, що продемонстрували публічні лекції при Новоросійському університеті наприкінці XIX ст., вилився в потужну петиційну кампанію за відкриття ВЖК в Одесі. Підсумком стає відкриття у 1903 р. у місті Одеських вищих педагогічних жіночих курсів, реформованих у 1906 р. у вищі жіночі курси. Функціонування ВЖК лише на кошти слухачок визначило необхідність залучення допомоги небайдужих громадян та установ Одеси.

Бібліографічні посилання

1. *Верещенко В. А.* Женщины в русских университетах (вторая половина XIX – начало XX в.) / В. А. Верещенко. – СПб., 2004.
2. *Веселова Т. Н.* Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX в.) / Т. Н. Веселова, О. В. Мельник // Зап. ист. ф-та. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 81–89.
3. *Вірченко В. В.* Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К. – Чернівці, 2007.
4. Держархів м. Києва. – Ф. 244, оп. 17, спр. 8.

5. *Добролюбский А. К* истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX в. / А. Добролюбский // Південний захід. Одеська: Іст.-краєзнав. наук. альманах. – О., 2009. – Вип. 7. – С. 16–36.

6. *Кобченко К. А.* «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К., 2007.

7. *Мельник О. В.* Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Мельник; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2009.

8. *Мельничук І. П.* Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. / І. П. Мельничук // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – Вип. 15. – С. 80–84.

9. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – О., 1912.

10. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913.

11. *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер. – М., 2005.

12. *Пономарева В. В.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М., 2008.

13. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 759, оп. 22, спр. 2038.

14. РДІА. – Ф. 1282, оп. 2, спр. 1869.

15. РДІА. – Ф. 733, оп. 155, спр. 134.

16. РДІА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 1547.

17. РДІА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 1927.

18. РДІА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 318.

19. РДІА. – Ф. 759, оп. 22, спр. 3145.

20. *Стайс Р.* Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайс. – М., 2004.

21. *Хорошилова Л. Б.* Женское образование и воспитание // Очерки рус. культуры XIX века / Л. Б. Хорошилова. – М., 2001. – Т. 3: Культурный потенциал общества. – С. 308–364.

22. *Шохоль К. Р.* Высшее женское образование в России. (Историко-юридический очерк) / К. Р. Шохоль. – СПб., 1910.

Надійшла до редколегії 04.04.2013